

ТЕМА 3. ОСОБИСТІСТЬ ТА ГРУПИ В ПОЛІТИЧНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

1. Особистість в політиці
2. Групи в політиці.

Рекомендована література

1. Варій М.Й. Політико-психологічні передвиборчі та виборчі технології: навч. метод. посіб. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. – 400 с.
2. Головатий М.Ф. Політична психологія: підручник. – К.: ЦУЛ, 2009. – 400 с.
3. Лозинський О.М. Політична психологія: навчальний посібник / О.М. Лозинський. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – 228 с.
4. Матвеев С.О. Політична психологія: навч. посіб. – К.: ЦУЛ, 2003. – 216 с.
5. Морозов А.В. Психология влияния / А.В. Морозов. – Х.: Изд-во «Гуманитарный Центр», 2009. – 560 с.
6. Пирогов А.И. Политическая психология: учеб. пособ. для вузов. – М.: Академический проект: Трикста, 2005. – 368 с.

1. Особистість в політиці

У науці відомі два підходи до проблеми особистості в політиці. об'єктний та суб'єктний. Перший підхід набув розвитку в працях Т.Гоббса, Г.Спенсера, А. де Токвіля, Ж.-Ж.Руссо й інших мислителів. Відповідно до нього, інтереси людини мають бути підпорядковані державі, а особистість має поставити себе під керівництво спільної волі. Сучасні прихильники цієї точки зору виправдовують її прагматичними управлінськими задачами, необхідністю забезпечення усталеної демократії, або важливістю досягнення більшої рівності. Для прихильників даного підходу людина виступає в якості об'єкта політики, що має потребу в контролі та підпорядкуванні з боку надособистісних утворень — суспільно-політичних структур та інститутів.

Протилежний погляд базувався на започаткованому А.Смітом, У.Годвіном та іншими авторами понятті "інтересу". Саме в особистому інтересі людей вони вбачали основний механізм, що вводить в дію політику. Модель "інтересу" припускає, що соціальний і політичний порядок укладається як результат сполучення інтересів різних людей. Тому потрібно не придушення, а узгодження інтересів вільних індивідів.

Аналізуючи попередні підходи та позиції, Ф.Грінстайн виділив три основні типи ситуацій, що визначають роль окремої особистості в політиці: коли з'являються нові політичні обставини, що не мали аналогів в історії, роль особистості максимальна. В складних та суперечливих ситуаціях із великим числом непевностей роль особистості дещо менше, але все одно достатньо велика; нарешті, при виникненні ситуацій вибору між різними силами, що пропонують різні політичні рішення, роль особистості зберігається, але зводиться усього лише до вибору однієї з альтернатив.

У цілому ж, роль особистості в політиці тим вища, чим більш сприйнятливє середовище до того, що їй пропонує особистість, чим сильніші позиції людини в політичній системі і чим виразніше "Я" конкретного політика.

Якщо розглядати проявлення індивіда в політиці з погляду його значущості, то в цілому можна умовно говорити про два якісно різні ступеня участі: пересічний громадянин, що в більшому чи меншому ступені бере участь у будь-яких політичних подіях, і політичний лідер самого різного масштабу. Форми політичної участі пересічного громадянина були розглянуті нами в другому розділі, у параграфі "політична поведінка та політичний конфлікт", тому зупинімося на такому аспекті індивідуальної участі в політиці, як лідерство. В політиці розрізняють лідерів трьох рівнів: лідерів малої групи; лідерів суспільних рухів, організацій, партій; політичних лідерів.

Феномен лідерства зустрічається на будь-якому рівні соціальної організації суспільства, воно існує скрізь, де є колективна діяльність та організація. Будь-яка спільна діяльність

потребує упорядкування поведінки індивідів, виробітки загальних цілей та визначення шляхів і засобів їхнього досягнення. Важливість феномена лідерства усвідомлювалася вже в глибокій старожитності, увагу багатьох поколінь політичних мислителів минулого було прикуто до особистостей великих правителів. Проблема "ідеального правителя" посідала одне з центральних місць в історії політичної думки, починаючи з епохи античності й аж до кінця XIX сторіччя. Яскравими представниками героїчної концепції історії, що розглядали історію як результат діяльності видатних особистостей, були Т.Карлейль і Р.Емерсон, глибокий вплив на сучасні теорії лідерства справили теорії Ф.Ніцше, З.Фрейда, Г.Тарда, Г.Лебона. З сучасних дослідників проблематики політичного лідерства слід назвати таких вчених, як: Є.Абашкін, Ю.Косолапов, С.Андрєєв, Ж.Блондель, В.Пугачов та багато інших. Лідерство — явище складне і багатогранне, в даний час існують численні підходи до визначення цього поняття та його природи. Лідерство часто розглядають як різновид влади, управлінський статус, пов'язаний із прийняттям рішень, що дозволяє впливати на поведінку інших людей. Лідерство — це також вплив, що характеризується сталістю, залученням всієї групи, однозначністю спрямованості, визнанням з боку групи правомірності керівництва.

Політичне лідерство являє собою постійний, пріоритетний та легітимний вплив однієї або декількох осіб, що займають владні позиції, на все суспільство або групу. Природа політичного лідерства достатньо складна і не піддається однозначній інтерпретації.

Згідно з теорією рис (Е.Богардус), природа лідерства пояснюється видатними якостями окремих особистостей. Прихильники цієї концепції серед рис, властивих лідерові, називають розум, тверду воду, цілеспрямованість, організаторські можливості, компетентність.

Факторно-аналітична концепція є різновидом теорії рис. її представники розрізняють суто індивідуальні якості лідера та його риси, пов'язані з досягненням певних політичних цілей. Дана концепція вводить у теорію лідерства поняття цілей, пов'язаних із певною ситуацією.

Ситуаційна концепція (Р.Стогділл, Т.Хілтон) відстоює ідею залежності лідерства від певних соціальних умов, адже лідером людина може стати лише за конкретних обставин. Проте, представники цієї концепції не достатньо враховують самостійність лідера, його спроможність впливати на ситуацію.

Теорія конститuentів (Ф.Стенфорд) розглядає лідерство як особливе відношення між лідером та конститuentами. У коло останніх входять активісти, послідовники та виборці, що підтримують даного лідера і справляють на нього вплив. Лідер є виразником інтересів своїх послідовників.

Психологічні концепції (З.Фрейд, Е.Фромм, Т.Адорно) акцентують увагу на суб'єктивних боках лідерства. На думку З.Фрейда, в основі лідерства лежить придушене лібідо — переважно несвідомий потяг сексуального характеру, у процесі сублімації він виявляється в прагненні до влади. Авторитарна особистість прагне позбутися своїх комплексів шляхом нав'язування своєї волі іншим людям. Психоаналітичний напрямок розширив уявлення про внутрішні мотивації прагнення до лідерства.

Розглянуті вище концепції лідерства відбивають, як правило, окремі боки цього складного соціально-психологічного феномену. Останнім часом широкого визнання набувають концепції, що характеризуються комплексним підходом до аналізу лідерства. Інтегративна теорія лідерства враховує основні боки лідерства: аналіз особистості лідера, його походження, процес соціалізації, способи висування; завдання, що він має виконувати; характеристики його послідовників та конститuentів; систему взаємовідносин між лідером та послідовниками; конкретні умови й обставини лідерства; результат взаємодії між лідером і послідовниками в певних ситуаціях.

Функції лідера являють собою головні напрямки його діяльності. Зазвичай виділяють три загальні функції:

- діагностичну (аналітичну);
- розробки програми діяльності;
- мобілізаційну (забезпечення підтримки курсу широкими прошарками населення).

На доповнення до вищезгаданих виділяють також такі загальні функції політичного лідера:

Комунікативна функція спрямована на зміцнення каналів політичного зв'язку з метою запобігання відчуженості громадян від влади.

Інноваційна функція характеризується можливістю лідера генерувати нові ідеї та домагатися їхнього справдження в житті.

Інтегративна полягає в узгодженні й об'єднанні різних груп інтересів на засаді загальної системи цінностей.

Орієнтаційна функція пов'язана з досягненням цілісності та гармонії соціальних інтересів, здійснюваних через виробіток політичного курсу, що враховує потреби різних верств населення.

Інструменталістська характеризує спроможність лідера забезпечити механізм здійснення свого курсу за допомогою прийняття політичних рішень та забезпечення їхніми ресурсами.

Функція соціального арбітражу і патронажу пов'язана з захистом прав та свобод громадян, забезпеченням законності і порядку.

Функція легітимації політичного режиму характерна для тоталітарних і авторитарних політичних систем, у яких обґрунтування правомірності політичного режиму безпосередньо пов'язано з особистістю лідера. У цих випадках режим намагається знайти своє виправдання в особливих якостях харизматичних лідерів.

Існують різні класифікації лідерів. Широко поширеною є типологія лідерства, запропонована М.Вебером. У залежності від способу легітимації влади він виділив три основних типи лідерства: традиційне, харизматичне та раціонально-легальне. Авторитет традиційних лідерів ґрунтується на вірі в традиції, звичаї. Право на панування лідер успадковує. Харизматичне лідерство засноване на вірі у виняткові, видатні якості керманича. Раціонально-легальне лідерство характеризується вірою в правомірність порядку обрання лідера за допомогою розроблених процедур та формальних правил. Влада раціонально-легального лідера ґрунтується на праві.

Викликає інтерес класифікація політичних лідерів, запропонована М.Дж. Херманн. Вона виділила чотири збірних образи лідера: прапорonoсця, служителя, торговця та пожежника. Лідер-прапорonoсець характеризується принадністю, власним баченням дійсності, спроможністю захопити, "зачарувати" маси. Лідер-служитель є виразником інтересів своїх послідовників, у своїй діяльності він орієнтується переважно на їхню думку. Лі-дер-торговець характеризується умінням привабливо донести свою програму до виборців, "продати" її. Лідер-пожежник відрізняється спроможністю швидко вирішувати виникаючі перед суспільством складні проблеми.

У залежності від характеру мети та впливу, що робиться лідером на суспільство, Р.Такер виділяв три типи політичних лідерів:

- консерватори;
- реформатори;
- революціонери.

Консерватори орієнтуються на зберігання суспільства в незмінному вигляді. Реформатори прагнуть до перетворення суспільства за допомогою реформ, що торкаються і політичної системи. Революціонери ставлять за мету перехід до принципово нової суспільної системи.

Згідно з використовуваними лідером методами керування, виділяють авторитарне та демократичне лідерство. Авторитарне лідерство характеризується одноособовим направляючим впливом, заснованим на застосуванні сил. Авторитарний лідер орієнтується на недемократичні методи керування, не допускає критики. Демократичний лідер з повагою ставиться до інтересів і думок людей, він відкритий для критики.

Р.Манекін аналізував сутність політичної системи в Україні та причини її суперечності, простежуючи генезис системи державного управління.

Так, при створенні незалежної Української держави в 1991-1992 роках в Україні, на відміну від Росії, стара компартійна вертикаль влади була майже цілком збережена. З "перемогою перебудови" перший секретар горкому партії став називатися "міським головою", далі за допомогою жорстких заходів для централізації органів влади, введення інститутів представників президента перший президент України Л.Кравчук спромігся

поставити під свій контроль ситуацію в українських регіонах і тим самим привчити місцеві еліти до того, що в новій політичній ситуації усі життєво важливі для регіонів питання мають вирішуватися в Києві. У результаті українська система державного управління зберегла досить високий рівень керованості, аналогічній керованості радянської системи влади. Відмінність між "старою" та "новою" системами державного управління оприявилася головним чином через те, що тепер центр "перемістився" із Москви в Київ. Відтепер будь-яка позаноменклатурна сила — чи то політична партія, чи то об'єднання підприємців — при своїй появі на політико-економічній арені опинялася сам на сам із потужним і добре організованим держапаратом, а через те була змушена вишиковувати свою діяльність з урахуванням запитів останнього. У результаті саме держапарат став основним (а якийсь час і взагалі єдиним) учасником політичного процесу в країні. А оскільки цей держапарат на радянський зразок був жорстко централізованим, то, відповідно, визначною силою в країні стали президент і уряд.

У 1995 році в умовах конфліктних відносин влади з регіонами Л.Кравчук програв президентські вибори "регіоналові" Л.Кучмі. Проте, опинившись у Києві, останній незабаром усвідомив усі переваги централізованої влади і довів до логічного завершення процес, розпочатий Л.Кравчуком. У результаті до 1996 року навіть потенційний опір губернаторів президенту було зломлено. З цього часу "феномен Лужкова" — самостійного міцного господарника, "хазяїна регіону" в Україні унеможливився: усі ймовірні претенденти усувалися на "дальніх підступах" до влади.

У 1996 році зазначена структура управління була закріплена в Конституції України — у цьому документі була чітко прописана жорстко централізована структура влади і різко обмежені права регіонів. З цього часу, зокрема, українських губернаторів став призначати президент. Крім того, у Конституції 1996 року були закріплені досить широкі повноваження президента, а парламент (особливо після квітневого референдуму 2000 року) виявився цілком залежним від адміністрації президента (хоча і зберіг за собою ряд важливих функцій із законодавчого та кадрового забезпечення державної політики).

Тим часом, найважливіші питання в Українській державі вирішуються головним чином вузьким колом осіб, наближених до президента (утім, інколи альтернативні центри "рішення питань" виникають навколо уряду або керівництва парламенту). При цьому самий процес підготовки рішень знаходиться в руках деякої спілки державних чиновників, депутатів, представників значного бізнесу і просто впливових людей на правах "друзів" (радників) президента (прем'єра, спікера) — так званої групи впливу або клану (очолюваного "олігархами"). Первісно представники великого бізнесу для вирішення будь-яких своїх питань (приватизація, доступ до постачань енергоносіїв) мали одержати можливість впливу на процес прийняття рішень, що відбувався в надрах держапарату, причому, бажано, на постійній основі. І це зрозуміло: чим більше в тій чи іншій групі підприємців можливостей впливати на владу, тим успішніший в неї бізнес.

Проте, при цьому зазначені групи впливу в Україні не є власне владою — вони лише "організують" прийняття владою тих чи інших рішень. При необхідності добре керований держапарат за відповідною інструкцією Центру спроможний усунути неблагонадійного "олігарха" і підтримуючих його чиновників. За останні декілька років це відбувалася неодноразово: як тільки певна група впливу починала грати проти влади або намагалася замінити собою владу (як у випадку з П.Лазаренком), перша влада її відразу ж "ставила на місце". У результаті сформувався особливий тип поведінки українських олігархів, схильних підкреслювати свою лояльність до влади, підтримувати всі її проекти, а натомість одержувати гарантії власної безпеки і можливість "вирішувати питання" у потрібному їм напрямку. Як підкреслює Р.Манекін, аналогію даної системи можна знайти в часи пізнього феодалізму при подвір'ях європейських правителів — останні також були залежні від своїх фаворитів, проте, при необхідності, могли їх легко здати в руки ката.

У 1998-1999 роках, напередодні президентських виборів, президент та його адміністрація дещо пом'якшили тактику, намагаючись зберегти лояльність впливових кланів. У результаті українські підприємницькі клани в деякій мірі осмілилися і, скориставшись моментом, принципово зміцнили своє становище і фінансові можливості. Так, наприклад,

відразу після президентських виборів вони затребували в кандидата, що переміг, негайної "розплати по рахунках", а надалі — гарантій недоторканності (особистої і капіталу) та розширення прав і можливостей впливати на прийняті рішення. Загалом, у 1999 році в Україні відбулося приблизно те ж, що й у Росії після президентських виборів 1996 року.

Проте, на початку 2000 року економічна ситуація в Україні ускладнилася в такій мірі, що подальше попускання олігархам ускладнило б існування самої держави. Енергетична та бюджетна криза, боргова проблема в дійсності могли б покласти край самостійному правлінню українського держапарату. Причому, у чималій мірі зазначені кризи були спровоковані поведінкою самих олігархів, що не сплачували податків, не розраховувалися за газ, електроенергію і сприяли майже необмеженій бартеризації економіки. Крім того, засилля груп впливу в Україні драгувало представників західного бізнесу, а через них — міжнародні фінансові організації й уряди західних країн. Стратегічно необхідна правлячому режиму підтримка Заходу виявилася під загрозою. З іншого боку, адміністрація В.Путіна зайняла жорстку прагматичну позицію в питанні повернення боргів за енергоносії.

У такій ситуації й у керівництві України на той період не склалося визначеного плану дій. Пригадаймо, як у недавньому минулому український уряд проводив масовану кампанію, спрямовану на обмеження впливу олігархів на процес прийняття рішень. З іншого боку, в Україні розвивався конфлікт президента й уряду.

Ряд авторитетних аналітиків вважають, що прогнозувати динаміку даної ситуації досить складно.

2. Групи в політиці

У межах політичної психології групу можна визначити як спільність людей, що взаємодіють заради досягнення усвідомлених цілей та інтересів.

Типологія групи на думку Д.В.Ольшанського, може бути здійснена за такими критеріями.

1. Спрямованість дій групи. Діяльність екстравертованих груп спрямована назовні — захоплення влади, залучення прихильників тощо; інтровертованих, відповідно, — всередину.

2. Рівень згуртованості зазвичай визначається ступенем єдності, рівнем спільності трьох базових параметрів — це спільність

інтересів, спільність цілей та єдність дій. Як правило, групи з високим рівнем згуртованості зустрічаються в тоталітарних і авторитарних суспільствах; у демократичних же країнах плюралізм, розвинена система стримувань та противаг, механізми, спрямовані на антимонополізм у будь-якій із сфер життя, — усе це перешкоджає формуванню компактних гомогенних груп.

3. Проникність — це зворотний бік згуртованості. За ступенем доступності нових членів групи поділяються на проникні ("від. криті"), напівпроникні та непроникні ("закриті"). Наприклад, на засідання будь-якого гуртка або товариства (суспільно-політичного напрямку) може прийти будь-хто, притому ніхто не фіксуватиме його особисту присутність. А от при вступі в ту чи іншу партію вже використовуються певні обмеження: заява, рекомендації, членські внески, кандидатський стаж. Непроникні групи — партії тоталітарного характеру — ставлять на "вході" максимально можливу кількість обмежень. У цьому сенсі світовий лідер — кампучійські комуністи, які після захоплення влади перші декілька років не афішували навіть своїх імен, підписуючи документи просто "Організація". Лише через чотири роки стали відомі імена Пол Пота і Йенг Сари.

4. Цілі. Інструментальні групи орієнтовані на досягнення реальних політичних цілей — прихід до влади, реалізація своєї програми і т. ін. Експресивні групи орієнтовані на формування сприятливого внутрішнього психологічного клімату, на створення комфортної атмосфери свого існування в політиці (наприклад, невеличкі опозиційні групи, що не ставлять завданням прихід до влади, для них достатньо виражати час від часу свої політичні погляди в різних формах). Функціональні групи — ті, що займаються певними цільовими соціально-психологічними функціями, орієнтовані на впровадження чогось нового (наприклад, коаліції більшості в парламенті, руху за права жінок тощо). Дисфункціональні групи спрямовані, навпаки, на ліквідацію чогось сталого в суспільно-політичному ладі,

порушення якихось функцій (групи революціонерів чи опозиціонерів, що виступають за часткове або повне скасування сталих порядків).

5. Групова свідомість. Розрізняючись за особливостями групової свідомості своїх членів, групи поділяються на групи-"ми" та групи-"вони". Вперше цей поділ був впроваджений російським ким психологом Б.ф.Поршневим, що звернув увагу на специфічні перекручування у свідомості політичних груп. Поршневе стверджує, що в історії людства ніколи не було "психологічного канібалізму": "вони" — це щось інше, "чуже", тобто нелюди, отже, знищення (у найрізноманітніших сенсах цього слова) відбувається не людей, а "нелюдів".

Елемент наявності "Ми" у групі — це центральний компонент, без якого група може просто розпастися. "Ми" — це ті, хто поділяє спільні з нами переживання, почуття, емоції, вірування, політичні переконання й ідеали. Усе, що не входить в обсяг переживання "ми" — виноситься за межі, позначаючись як "вони". Природно, для психологічної природи людини властиво співвідноситися з гарним, позитивним, виносячи за "дужки", за свою "територію" весь негатив. Отже, "вони" наділятимуться негативними властивостями та характеристиками, на відміну від "нас", позитивних героїв.

6. Внутрішня структура. У формальних групах ззовні жорстко заданий статус усіх її членів, відповідно, і статусні розходження. Права й обов'язки формалізовані та виражені в явній (статут) або неявній (традиції) формах. Приклад — армія. У неформальних групах статус членів та характер взаємодії між ними задані тільки особистими якостями людей, тут домінують людські відношення взаємної симпатії, а інструментальні та функціональні цілі в таких групах відходять на задній план (наприклад, політичні клуби). У реальному житті в більшості груп присутні обидві структури відносин.

7. Форма зв'язку між членами групи може бути "віч-на-віч", за умови безпосереднього контакту між членами групи, і тоді це "первинна група". Прикладами можуть служити первинні групи політичної партії. Інша форма зв'язку — опосередкована, здійснювана, головним чином, через засоби масової комунікації; такі групи названі вторинними.

8. Значущість членства в групі для її учасників. Група присутності — це конкретна група, членом якої є людина. Оскільки реальне і бажане часто-густо не збігаються, то для людини виникає референтна група — психологічно приваблива для людини група, за законами, нормами та стандартами якої вона хоче жити. Негативно референтна група — це реальна або уявлювана група, що виступає як "анти-взірець", "анти-символ".

9. Тривалість існування. Короткострокові групи існують для досягнення якихось конкретних, близьких цілей. Прикладом такої групи може бути передвиборний штаб, який після ходу виборів та одержання того чи іншого результату (перемоги або поразки), як правило, розпадається або ж перетворюється на нові групи. Довгострокові групи вибудовані на дальні цілі, що потребують великого відрізка часу.

10. Спосіб прийняття групових рішень. Як правило, спосіб прийняття рішень у групі залежить від того стилю, в якому діє лідер. Авторитарний стиль лідерства припускає таке співвідношення сил у групі, за якого група слабо бере участь в обговоренні тієї чи іншої проблеми, в більшому ступені виступаючи в ролі пасивного виконавчого начала стосовно лідера. Типовий приклад — партійний осередок часів СРСР: спуск директив із центральних органів керування в місцеві. У групі демократичного типу з прийняття рішень виникає активна позиція не тільки лідерів, але і пересічних її членів: тут відбувається активний взаємообмін думками з тієї чи іншої проблеми і, як правило, прийняття остаточного рішення відбувається більшістю голосів, з огляду на всі запропоновані альтернативи. Тут лідер — це організаційне начало, що не дає групі "піти убік". При ситуації, коли лідер не виконує своїх функцій і є ним лише формально, група перетворюється на охлократичну, та прийняття рішень, як правило, залежить від випадкових чинників (настрої членів групи, зовнішні чинники тощо). Наступним видом групи як суб'єкта політики є політична організація.

Політична організація являє собою структурну конфігурацію (політичну групу), що включає фахових політиків та спеціалістів допоміжних напрямків, створену для реалізації деякого суспільно-політичного групового інтересу. Політична організація створюється з метою забезпечення максимальної (достатньої) ефективності реалізації справжнього

групового інтересу. Реальний груповий інтерес, реальна мета може не збігатися (зазвичай не збігається) із декларованим інтересом і декларованою метою політичної групи: справжня мета політичної групи та її інтересу можуть бути визначені на підставі інформації про її діяльність, тактику та технологію.

Основні принципи політичної організації "такі:

- політична організація існує для здійснення успішної діяльності;
- політична організація має спиратися на реально існуючий суспільний груповий інтерес (інтерес електорату);
- електорат політичної організації має складати важливу, достатньо представницьку частину суспільства, мати достатню суспільну потужність для активізації політичних процесів у потрібному напрямку;
- політична організація має бути ефективною, результати діяльності для учасників мають перевершувати витрати;
- політична організація має бути сталою; доцентрова складових інтересів для її членів повинна перевершувати відцентрову;
- політична організація має бути адаптивною та керованою, ефективно реагувати на зміни зовнішньої та внутрішньої ситуації.

Для сучасної політичної науки характерне визнання елітарності існуючого суспільства. Реальна політична влада зосереджена в руках меншості — еліти, що формує цілі розвитку суспільства та приймає важливі політичні рішення. Існує велика кількість концепцій, що обґрунтовують правомірність розподілу суспільства на керуючу меншість та керовану більшість.

Ідеї про неминучість розподілу суспільства на керуючих і керованих висловлювалися ще в глибоку давнину. Достатньо в цьому зв'язку назвати імена Конфуція, Платона, Н.Макіавеллі, хоча в той час їхні концепції не набули вагомого політологічного обґрунтування. Перші науково розроблені концепції еліт запропонували наприкінці XIX — на початку XX сторіччя Г.Моска, В.Парето, Р.Міхельс. В їхніх творах були охарактеризовані основні якості еліти, критерії та форми відбору, взаємовідносини усередині еліти і відносини еліти з масами, роль еліти в суспільстві. Вони підкреслювали елітарність будь-якого суспільства, його неминучий розподіл на керуючу меншість та керовану більшість. Влада належить еліті через те, що вона відрізняється особливими якостями.

В даний час існують різні напрямки елітарних теорій. ціннісні теорії еліти, теорії демократичного елітизму, концепції плюралізму еліт, ліволіберальні теорії. Вони відбивають ті чи інші аспекти реальної дійсності.

В узагальненому вигляді політична еліта — це привілейована група, що посідає керівні позиції у владних структурах та безпосередньо бере участь у прийнятті найважливіших для суспільства

рішень. Для сучасного суспільства характерна різнобічна, внутрішньо диференційована, але інтегрована політична еліта. існування політичної еліти пояснюється цілою низкою чинників: психологічною та соціальною нерівністю людей, законом розділення праці, політичною пасивністю значної частини населення. Сучасні політичні еліти, як правило, мають складну структуру і помітно відрізняються в різних країнах, із цієї причини існують різні класифікації політичної еліти. Еліта, що безпосередньо має державну владу, називається правлячою, їй протистоїть опозиційна, або контреліта. У залежності від характеру рекрутування, еліту підрозділяють на відкриту та закриту: відкрита еліта може поповнюватися представниками різних прошарків населення, у закриту еліту доступ для представників інших соціальних груп закритий.

П.І Паран виділив традиційну та сучасну еліту. До традиційної еліти входять релігійні еліти, аристократія, військово керівництво країн, що розвиваються. Сучасну еліту він характеризує як раціональну, вона складається з чотирьох груп. Найвища еліта приймає всі найважливіші в суспільстві рішення, до її складу входить вище керівництво країни та його найближче оточення. Прийнято вважати, що в західних країнах на кожний мільйон жителів припадає приблизно 50 представників найвищої еліти. У середню еліту включають осіб, що характеризуються трьома ознаками — рівнем прибутку, фаховим статусом, освітою, ця

частина еліти складає приблизно 5% дорослого населення. Групи, в яких відсутній один із трьох показників, утворюють маргінальну еліту. Вищий прошарок державних службовців складає адміністративну еліту, що здійснює виконавчі функції.

Соціальна результативність політичної еліти значною мірою залежить від її якісного складу, фахової компетентності. Професіоналізм еліти багато в чому визначається системою відбору, якому в більшості країн приділяється особлива увага. Зазвичай виділяють дві основні системи рекрутування еліт: систему гільдій та антрепренерську систему.

Система гільдій відрізняється, насамперед, закритістю. Добір кандидатів на більш високі посади здійснюється з нижчих прошарків самої еліти дуже вузьким колом керівних робітників. Для цієї системи характерне повільне просування кандидата на вищі посади, що зумовлено наявністю численних формальних вимог до претендента. Це призводить до відтворення існуючого типу

еліти, тому без доповнення конкурентними механізмами система гільдій може призвести до поступової дегенерації еліти.

Одним з варіантів системи гільдій є номенклатурна система рекрутування. Спочатку вона була впроваджена в СРСР, а потім набула поширення в інших соціалістичних країнах. Її головна особливість полягає в тому, що призначення керівників майже будь-якого рівня здійснювалося тільки за згоди відповідних партійних органів. У СРСР номенклатура являла відносно замкнуту групу, щозосередила у своїх руках політичну владу. Закритий характер номенклатурної системи багато в чому зумовив деградацію радянської політичної еліти.

Антрепренерська система відрізняється, насамперед, відкритістю. Теоретично вона дає можливість представникам будь-яких суспільних груп претендувати на місця в політичних структурах, тому що вона орієнтована на особистісні якості кандидата. У цьому відношенні антрепренерська система надає широкі можливості молодим лідерам та нововведенням. Обмежена кількість формальних вимог до претендентів, широке коло електорату забезпечують високий ступінь конкурентності добору в еліту. Антрепренерська система найкращим чином пристосована до сучасних реалій.

Сучасна Україна ілюструє необхідність існування в суспільстві двох систем одночасно. Система гільдій — традиційна для неї форма рекрутування, що перейшла з радянських часів; антрепренерська ж система почала активно застосовуватися, починаючи з середини 90-х років, коли з'ясувалося, що наявна еліта не в змозі не те що продуціювати нові ідеї і форми життя, але й просто бути адекватною до постійно мінливої ситуації в суспільстві. Обидві системи рекрутування недосконалі, тому в будь-якому суспільстві вони присутні обидві в більшому чи меншому ступені, тим більше, що жодна система, яка розвивається, (куди можна віднести і політичну еліту), не може не тяжіти до закритості, самовідтворення, іншими словами, до негласного схвалення добору у свої лави за допомогою механізму гільдій. Завдання ж суспільства при цьому — не дати еліті замкнутися на самій собі і максимально повно використати антрепренерський механізм.

Політичний лідер та політична еліта як такі — це елемент того чи іншого міфу, тож різні періоди пострадянського розвитку України висували на перше місце нові типажі лідерів.

Зважаючи на провідну роль, яку в суспільстві грають політичні партії як інструмент демократичного волевиявлення, розгляньмо деякі аспекти їхнього функціонування в Україні.

Щоб кваліфіковано розподілити політичні партії на партії ліві, праві і центристські, політичні психологи вважають, що потрібно, насамперед, розрізнити "праве-ліве" як структури повсякденної свідомості (у нас) і як політичну орієнтацію (на Заході). Ліві в Італії, Франції — зовсім інші ліві, ніж в Україні й у пострадянських державах узагалі. На Заході ліві погляди є орієнтацією, що може гармонічно поєднуватися з підтримкою приватного підприємництва: можна мати приватний магазин і бути проти капіталізму — у розумінні поставити цих значних капіталістів-монополістів під контроль. У нас, в Україні, ліві — це політична сила, що спирається на повсякденну свідомість і переслідує цілком конкретні задачі націоналізації приватизованого (відібрати і розділити), відновлення колишнього СРСР у будь-якому вигляді тощо.

Однією з найважливіших функцій партії в набутті публічної влади є соціально-політичне структурування громадянського суспільства і посередництво між структурованим

громадянським суспільством та владою. Дотепер українські партії працювали переважно окремо з політично активною частиною громадян, журналістами, для підготування владних рішень запрошували експертів. Але публічна політика розпочинається там і тоді, де і коли експерти, консультанти, мозкові центри, PR- кампанії, журналісти і політично активні громадяни за допомогою партій беруть участь у єдиному просторі привселюдних дебатів при розробці і просуванні владних рішень.

Перед партіями в сфері публічної політики стоять такі завдання:

- 1) забезпечення ідентифікації громадян із відповідною соціальною групою згідно з їхніми інтересами та мотивами (ідеологічна сегментація соціального простору — оформлення соціальної стратифікації суспільства);
- 2) забезпечення комунікації усередині групи і між соціальними групами в реальному процесі прийняття рішень із наступною їхньою презентацією в привселюдних дебатах;
- 3) забезпечення привселюдних дебатів та консультацій різноманітних соціальних груп з експертами в процесі виробітки, просування і прийняття державних рішень. Цей останній процес є головною складовою частиною сфери публічної політики і зветься деліберативний процес.

Деліберативний процес (від англ. обмірковувати, зважувати, радитися, обговорювати) — процес масових консультацій усередині країни з суспільно значущих проблем і притягнення до розробки публічної політики якнайбільше громадян. Таке нововведення в розвитку політики є результатом усвідомлення обмеженості традиційних експертних досліджень або зусиль партійних лідерів для цілей розвитку перспективних політичних рішень в умовах, коли ставки дуже високі, а еліти часто помиляються в інтерпретації суспільної думки.

Деліберативний процес — глобальні консультації різноманітних соціальних груп політично активних громадян, груп впливу, експертів, консультантів, журналістів та політичних партій, що характеризуються наявністю наперед відомих і відкритих інструментів і технологій, наявністю узгоджених планів привселюдних діалогів, конференцій, муніципальних зустрічей, одержанням узгоджених результатів у вигляді сценарію і протоколу розвитку подальших подій, програмуванням дослідницьких замовлень і, зрештою, прийняттям того чи іншого законодавчого або виконавчого рішення, того чи іншого корпоративного соціально значущого проекту. У ситуації, коли партії опиняються на периферії розвитку політичних технологій, і їхня соціальна значущість піддається сумніву, партійне будівництво є для партій критично важливою справою. Зазвичай в більшості теперішніх партій в Україні відсутні такі елементи партійної структури, як відділ стратегічних комунікацій (ідеологія й агітація, зв'язок із первинними осередками, доведення рішень влади до рядових членів, дискусії в первинних осередках з виробітку варіантів законодавчих і виконавчих рішень, що партія проводить у владу), відділ зв'язків із громадськістю (відношення з експертами, консультантами, журналістами, проведення круглих столів і привселюдних дебатів, де наявні позиції первинних осередків партії зштовхуються з думкою експертів, пропозиціями консультантів і відбувається виробіток варіантів рішень).

Крім того, у нас відбувається процес інституалізації принципово нових для України структур — мозкових центрів. На Заході подібного роду структури називаються фабрики думки або мозкові центри, що генерують нові ідеї в проектній формі, просувають їх через інститути масової комунікації у формі аналітичних доповідей із рекомендаціями, організують за підтримкою політичних партій процес масових глобальних консультацій, укладають домовленості з різними політичними силами у формі протоколу розвитку про просування певного законодавчого або виконавчого рішення, забезпечують аргументацію всіх варіантів альтернативних рішень і привселюдне їхнє обговорення, і, нарешті, прийняття оптимального рішення.

Доречний погляд на специфіку функціонування політичних партій з точки зору менеджеріального підходу. Політична партія з цього ракурсу постає як корпорація. Магістральний шлях розвитку організаційних структур (якою є і політична партія) — це корпоратизація, тобто розвиток дрібних, середніх і великих корпорацій. Головні риси корпорації — це наявність професійного колективу з якимось спільним завданням, існування

корпоративної етики структури (корпоративної мікроідеології), створення усередині корпорації цілої системи мотивацій для роботи, наявність усередині корпорації особливого клімату довіри та заохочення інтелектуального, розвитку робітників, стимулювання їхньої творчості і підтримка духу привселюдної змагальності з добре розвинутою системою матеріального заохочення і висування успішних кандидатів на керівні посади.

Система корпоративного керування має стати в центрі уваги політичних менеджерів та політичних психологів, і удосконалювання керування, оцінка його ефективності має бути окремою задачею корпорацій. Це означає, насамперед, відкриту стратегію корпорацій, широке обговорення корпоративних проектів і колективне поточне планування. Також необхідне створення відкритої інтелектуальної системи співробітництва й атмосфери довіри в робочих колективах — звідси необхідність служб психологічної підтримки. Значний розвиток має одержати практика аутсорсінга, тобто передача за рамки корпорації її допоміжних функцій — бухгалтерії, технічного обслуговування, транспорту тощо.

Корпоративна структура суспільства має стати сферою державного інтересу остільки, оскільки ця структура забирає на себе не тільки багато функцій організації громадянського суспільства за фаховою ознакою, але і ряд аспектів соціального забезпечення співробітників. Крім того, корпорації, що пропонують для суспільства свої проекти і будують відкриті стратегії, стають контрольованими і прогнозованими. Самі цілі і корпоративні етики (мікроідеології) є відкритими і підлягають суспільному контролю. Сам характер партійної корпоративної конкуренції стає етичним — виграє той, хто запропонує найбільше рівноправне і гуманістичне рішення, і ця вимога може бути забезпечена в судовому порядку. Діяльність корпорацій може бути оскаржена в суді будь-яким державним інститутом, будь-якою іншою корпорацією або фізичною особою.

Аналізуючи роль політичних партій як суб'єктів політичного процесу в Україні, можна дійти висновку, що вони не визначають розвитку політичної ситуації в країні. Як відзначає В.Золотарьов, найвпливовіші з них являють собою політичні надбудови відповідних кланів. Якщо під партією розуміти не зареєстровану державою юридичну особу, а те, чим партії були завжди — групою людей, що думає та часто діє схожим чином в тій чи іншій політичній ситуації, то, як вважає вчений, таких партій в Україні всього дві: "праві" і "коммуно-олігархи".

Об'єднати різношерсті, на перший погляд, і нерідко відкрито ворогуючі угруповання в два великих табори дозволяє наявність у кожного з них деякої ідеологічної "тріади", що, по суті, є вирішальною у виборі політичної лінії. Ці "тріади" виглядають у такий спосіб. Перша, умовно кажучи, "права": "україномовство — економічні реформи — орієнтація на Захід". Друга, умовно, "ліва": "двомовність — економічна лівизна — орієнтація на Росію". Політичною проблемою нашої країни є те, у суспільній свідомості всі частини "тріади" сприймаються як взаємозалежні і взаємозумовлені, і наявність у якоїсь сили одного елемента автоматично "домальовує" до його в суспільній свідомості інші.

Але ж у контексті даної політичної ситуації в Україні можна припустити, що у значній кількості народних обранців примикання до тієї чи іншої партії диктується особистими пріоритетами, пов'язаними лише з однією з частин "тріади". Наприклад, "україномовні" частіше за все підтримують "правих" не тому, що вони "реформатори", а через мовні пріоритети; у свою чергу, "російськомовні", яких турбують мовні проблеми, готові підтримати лівих (самі не будучи лівими), адже вважається, що вони "за російську мову". Ті, хто вболіває за реформи, готові підтримати "правих", часто не поділяючи їхньої антиросійської політики, а серед лівих можна знайти лібералів, котрих найбільшим чином обурює ігнорування законів та безкарність влади. Політик, що виступає, скажімо, за двомовність і економічні реформи, виглядає протиприродно, а привселюдні висловлення на користь інтеграції в Європу легко дозволяють сховати лівизну.

Таким чином, переважна більшість політично активних громадян беруть участь у діяльності структур, цілі яких їм у значній мірі далекі.

Здійснюючи екскурс до недавнього минулого, О.Дащаківська зазначала, що у 80-х роках в Україні номенклатура набула нових рис, готова була змінити своє політичне становище, намагалася закріпити свою ставку на економічний капітал. Суперечність між інтересами

номенклатури та державними, на думку О.Криштановської, і спричинило такий швидкий розпад політичної системи. Водночас формувалася інша еліта. Як і на попередніх етапах, роль носія ідеї українства була в руках культурно-освітніх діячів — за цю ідею не один з них поплатився своїм життям, проте, завдяки їм українська ідея знову відродилася у 90-х роках.

Саме завдяки учасникам дисидентського руху українська ідея була сприйнята в суспільстві, і в грудні 1991 року було проголошено незалежність України. Опозиція влилася до вищих ешелонів влади, проте, з часом більшість з них втратила високі пости. Політичною елітою в Україні стала так звана "партія влади": стара номенклатура, яка сприйняла цінності сучасності, які були потрібні, щоб залишитися при владі. Відбулася інкорпорація колишньої номенклатури, яка запозичила гасла націонал-демократії. А щодо організаційно управлінських методів, стилю роботи, публічної поведінки, різноманітних посадових привілеїв, то нова еліта перейняла їх від старої. На сучасному етапі еліто-творення простежується входження до політичної еліти представників олігархічних та кланових груп — це пояснюють злиттям бізнесу та влади. Однак, подальша і досить інтенсивна еволюція цих відносин — це залучення до потоку елітарної циркуляції тіньових ділків. По суті, процес конверсії власності у владу залучив до своїх механізмів представників кримінальної бізнес-еліти, безпосередньо інтегруючи їх у структури державного та політичного управління. Це свідчить про досить сильну орієнтацію керівного класу на матеріальний добробут як мало не єдиний сенсозначущий образ сучасного українського владування.

Щодо формування політичної еліти за типом політичної системи, то сьогодні важко говорити про партійних лідерів та президентський апарат як головні канали рекрутування еліти. Партії недостатньо сформовані: нечітко визначене їхнє місце та роль в ідеологічному спектрі, соціальна база тощо; трапляється, що партія не висуває лідера, а її створюють "під" лідера. О.Дашаківська вважає, що президентський апарат із президентом становить єдиний інститут президентства — вони працюють головно на особу президента і не висувають політичних лідерів та є "тіньовою" політичною елітою.

Електорат (від лат. *electio* — виборець) традиційно означає частину виборців, що голосують за деяку політичну групу. Це поняття доцільно розширити, визначивши електорат як пасивну частину політичної групи — це ті особи, що з тих чи інших мотивів, частково чи цілком підтримують діяльність політичної групи і віддають перевагу їй над іншими. Таке розширення поняття уможлиблює використання його поза конкретною ситуацією виборів.

Основні характеристики електорату відбивають можливості його прямого чи непрямого впливу на політичні процеси. Вони включають:

- соціально-політичну активність;
- суспільний статус;
- економічну потужність;
- усталеність;
- динамізм.

Соціально-політична активність суспільних класів, прошарків і груп визначається низкою чинників, серед яких превалюють індивідуальні оцінки (потенціали) поточного та прогнозованого станів у сполученні з парадигмами справедливості, моралі й ін. Невідповідність можливого, досяжного та належного може привести деякі суспільні прошарки до відчаю, значно підвищити їхню активність, прагнення до зміни економічного і правового простору через підтримку певних політичних груп.

Соціально-політична активність набуває тим більшого значення, чим вищий динамізм суспільних процесів, чим більша динаміка змін в суспільстві. Суспільний статус деяких прошарків і груп, а також їхніх окремих представників може справити значний вплив на переваги широких верств населення, на їхні політичні пристрасті завдяки пропаганді й агітації, через засоби масової інформації.

Економічна потужність електорату (це точний кількісно вимірний показник) надає нерівні можливості для різних прошарків. Потужніші верстви мають більші можливості та вагоміші інтереси, захист яких потребує підвищених витрат. Усталеність електорату вимірюється сферою припустимих відхилень політичного інтересу групи, за яких електорат

зберігатиме перевагу певної політичної групи.

Електоральний гумор українців про власну політичну еліту: "Якось влада, уважно оглянувши себе у дзеркалі, задоволено подумала: "Так йому, народу, і треба!"".

Електорат характеризується низкою параметрів та ознак, які можуть бути чинниками, що визначають його загальні характеристики і якісний стан: це фаховий склад, рівень прибутків, освіти, рід діяльності, вік, регіон та багато інших потенційно значущих чинників. Керування електоратом являє собою сукупність процесів збору й опрацювання інформації, виробітки рішень та їхньої реалізації з метою зміни в потрібний бік кількісних та якісних параметрів електорату.

Остання значуща для політичної психології група, яку варто розглянути, це національно-етнічна спільнота. Наведемо де-які визначення етнічної спільноти, розроблені в радянській науці. Так, С.Токарев вважає, що "етнічною спільнотою є така спільність людей, що заснована на одному чи декількох з таких видів соціального зв'язку: спільність походження, мови, території, державної приналежності, економічних зв'язків, культурного укладу, релігії". Проте, на його думку, жодна з цих відмінностей не є обов'язковою ознакою етнічної спільноти, хоча кожний із видів соціального зв'язку, що лежать в основі таких відмінностей, може скласти базу виникнення етнічної спільноти.

На думку Н.Чебоксарова, "Етнічною спільнотою слід називати широку категорію, що включає не тільки народи або етноси, але і підрозділи цих народів, групи родинних народів, що мають цілу низку загальних культурних і мовних рис". В.Козлов пропонує таке визначення етнічної спільноти: "Народ, або етнічна спільнота, — соціальний організм, що склався на певній території з груп людей за умови досягнутих ними в міру розвитку різноманітних зв'язків (господарських, культурних тощо) спільності мови, спільних рис культури і побуту, особливостей психічного складу, а якщо ці групи різко відрізнялися в расовому відношенні, то і значної метисації їх. Основними ознаками етнічної спільноти є: етнічна самосвідомість і самоназва, мова, територія, особливості культури, певна форма соціально-територіальної організації або чітко виражене прагнення до створення такої організації". Для того, щоб чітко усвідомити походження етносів, радянська наука традиційний ланцюг уявляла переважно таким чином:

- рід (група кривних родичів, що ведуть своє походження по одній лінії, що носять загальне родове ім'я і, природно, мають спільні потреби й інтереси. Рід виникає, ймовірно за все, на межі верхнього та нижнього палеоліту);
- плем'я (об'єднання двох або більше родів. Це вища форма вже безпосередньо політичної організації, що об'єднує деяку кількість родів і сімейно-родових кланів на загальноетнічній основі. Племена виокремлюються, насамперед, на основі володіння власною мовою або діалектом, власними звичаями, характерними іменами, що виражають їхнє почуття відособленості. Плем'я має певний контур внутрішньої формальної організації, керманіча або раду керманічів, племінні ради, що вирішують важливі питання та організують деякі спільні дії);
- народ (на основі народу та племені історично надбудоване утворення, що набуло свою назву як дещо, що стоїть "над родом". Поняття "народ" завжди грало і дотепер грає величезну емоційно-сугестивну роль. Народність сталим чином пов'язана з певною територією, має власну мову і чітко сформовані та розвинені культуру, політичний лад і систему влади. Проте, головним чином, народи різняться на основі їхніх культур. Для позначення цих культур У.Томс запропонував термін "фольклор", що охоплює міфи, легенди, приказки, пісні, танці, магичні формули, обряди, звичаї тощо);
- нація (це великі історичні спільноти людей, що укладаються в ході формування цієї спільності, її території, економічних зв'язків, літературної мови, низки особливостей культури, характеру та психіки загалом. Жодна з зазначених вище ознак, узятих окремо, недостатня для визначення нації, проте, достатньо відсутності однієї з них, щоб нація перестала бути нацією);
- етнос (основне та найбільш узагальнене поняття, застосовуване для аналізу психології великих національно-етнічних груп).

Під етносом чи етнічною спільнотою зазвичай розуміють історично виниклий вид

стійкої спільності людей, представленої плем'ям, народністю, нацією або навіть групою націй і національностей. Під етносом також мають національно-лінгвістичні групи, що об'єднані спільним ареалом проживання та мають спільні культурно-психологічні та поведінкові риси.

Розгляд усього ланцюга становлення і розвитку національно-етнічних спільнот необхідний для політичної психології задля констатації існування тісного взаємозв'язку біології, глибинної психології, клімату, ландшафту, лінгвістичних особливостей, економіки, політики і багатьох інших суспільних явищ. Всі ці джерела формування нації в сукупності складають психічне укорінення індивіда, назване національною самоідентифікацією.